

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Yayın Geliş Tarihi / Received: 18.10.2021

Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 05.11.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi / To cite this article (Chicago, 17-A sürüm / Chicago, 17th A):

Diriöz, Ali Oğuz. "AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi". *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi / International Crimes* 22, (2021): 107-130.

AB YEŞİL MUTABAKAT KAPSAMINDA YEŞİL EKONOMİYE DÖNÜŞÜM SÜRECİ, TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNE OLASI ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Ali Oğuz DIRİÖZ

Dr. Öğretim Üyesi,

*TOBB ETÜ, Uluslararası Girişimcilik Bölümü, ORCID iD:
<https://orcid.org/0000-0001-7110-3849>*

107

Öz: Makale, Türkiye’de ve dünyada özellikle son yıllarda sıkça yaşanan doğal afetler karşısında çevre sorunlarına odaklanılmasının kaçınılmaz önemini temel almakta, Türkiye’nin Yeşil Mutabakata uyum sağlamasının, gelecek nesiller için taşıdığı kritik önemi göz ardı etmeden Avrupa Birliği ile ilişkilere odaklanmaktadır. Literatüre bakıldığında, konuyla ilgili diğer görüşlerin, çevreye verilen zararın uzun vadede ortaya çıkacak maliyetlerine gereken önemi vermedikleri gözlemlenmiştir. Makalenin odağı çerçevesinde, Mutabakatın Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilere etkilerinin ne yönde ve ne ölçüde olacağı sorusuna cevap aranmıştır. Tartışmanın sonucunda, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin olumlu etkileneyeceği, ancak Gümrük Birliği üyeliğine benzer şekilde Yeşil Mutabakatın da, ilişkilerdeki olumlu gelişmelere rağmen Avrupa Birliği üyeliği sürecine katkılarının sınırlı olacağı öngörüsünde bulunulmuştur. Makalenin öngörüsü; Yeşil Mutabakatın ilişkilere getireceği yeni dinamiklerin ne ölçüde olacağı, geçmişteki Gümrük Birliği örneği ile benzerliğinden hareketle yapılan çıkarımlar, Mutabakatın getireceği faydalar ve sebep olacağı zorluklar

* Makalenin hazırlanışında asistanlık yapan TOBB ETÜ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Öğrencisi Kutay Alımcı’ya teşekkürler.

üzerinden test edilmiştir. Türkiye'nin Mutabakata uyum sağlamak için attığı adımlara rağmen Avrupa Birliği üyeliği üzerindeki sınırlı etkileri karşısında, Mutabakatın gelecekteki faydalarının arttırılmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Dönüşüm, Yeşil Mutabakat, Türkiye, Avrupa Birliği, Yeşil Ekonomi, Türkiye-AB ilişkileri

TRANSITION TOWARDS GREEN ECONOMY WITHIN EU GREEN DEAL, THE EVALUATION OF POSSIBLE IMPACTS ON RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE EU

Abstract: *The article is based on the inevitable importance of focusing on environmental problems in the face of natural disasters that have been experienced frequently in Turkey and in the world, especially in recent years. It focuses on the relations with the European Union, without ignoring the critical importance of Turkey's adaptation to the Green Deal for future generations. Looking at the literature, it has been observed that other arguments on the subject do not attach due importance to the long-term costs of environmental damage. Within the framework of the focus of the article, the question of how and to what extent the effects of the Deal will be on the relations between Turkey and the European Union has been discussed. As a result of the discussion, it has been predicted that the relations between Turkey and the European Union would be positively affected, but similar to the Customs Union membership, despite the positive developments in the relations in the Green Deal, their contribution to the European Union membership process would be limited. The foresight of the article; the extent of the new dynamics that the Green Deal will bring to the relations, the inferences made from the similarity with the example of the Customs Union in the past, the benefits that the reconciliation will bring and the difficulties it will cause have been tested. In the face of the limited effects on the European Union membership despite the steps Turkey has taken to comply with the Deal, suggestions have been made to increase the future benefits of the agreement.*

Key Words: *Green Transition, Green Deal, Turkey, European Union, Green Economy, Turkey-EU Relations.*

1) Giriş

Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) ilişkilerinin, tam üyelik müzakerelerinin dinamiğinden son yıllarda uzaklaşmış oldukları gözlemlenmektedir. Belirsiz bir hal alan üyelik görüşmelerinin sonucunda, Türkiye'nin Gümrük Birliği üyesi olması ama AB üyesi olmamasından kaynaklı bilhassa serbest ticaret anlaşmalarında (STA) olası olumsuzluklar yaşanabilir. Zamanında büyük bir adım olarak atılan AB ile gümrük birliği de aslında tam üyeliğe kadar bir ara aşama olarak görülürken, şimdi eksikliklerinden dolayı, Türkiye tarafından güncellenme ihtiyacı duyulmaktadır. Gecikmeli de olsa, Paris İklim Anlaşması Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM'de) onaylanmıştır.¹ İlaveten AB'nin Yeşil Mutabakatı kapsamında yeşil ekonomiye uyum ve dönüşümler de Türkiye'nin Orta Vadeli Program'ında (OVP'de) yer almıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de artık yeşil ekonomiye dönüşüm sürecine uyum bakımından bir irade ortaya konmuştur ve bu, dönüşüm sürecindeki beklentileri arttırmıştır.

Çevrenin korunmasına yönelik bu önemli adıma ilaveten bu uyum sayesinde, AB'nin yeşil mutabakat kurallarının baz alınmasından dolayı, Türkiye ile AB ilişkilerine de yeni bir dinamik gelmesi söz konusudur. Ancak, bu durumun Türkiye-AB ilişkilerini üyeliği etkileyecek boyutta canlandırabilmesi hususu ise sorgulanmaktadır. Makale, özellikle Yeşil Mutabakat sayesinde Türkiye-AB ilişkilerinin ne ölçüde canlanabileceğini irdelemektedir. Hipotez olarak, ilişkilerin olumlu bir dinamik yakalayacağı savunulmaktadır. Lakin yoğun çevre ve enerji uyumu sürecindeki canlanan ilişkilere rağmen, siyasi olarak AB üyelik sürecine katkılarının sınırlı olacağı düşünülmektedir. Geçmişteki Gümrük Birliği sürecinin seyri de bu savı desteklemektedir. Gümrük Birliği sonucu gelişen Türkiye-AB arası yoğun işbirliği ve alışverişe rağmen, bu durum tam üyelik görüşmelerinin sekteye uğramasına engel olamamıştır. Makale bu yönde Yeşil Mutabakatı ve geçmişteki Gümrük Birliği hususlarını irdeleyecektir.

Makalenin giriş kısmında Yeşil Mutabakatın ne olduğu ve Gümrük Birliği ile olan benzerlikleri ve farklılıkları ele alınacaktır. İkinci bölümde, Yeşil Mutabakatın fırsatlar kadar zorluklar yaratabileceği üzerinde durulacaktır. Bilhassa geçiş sürecinde, yeşil dönüşüm

1 Yasemin Kalyoncuoğlu, Türkiye, Paris İklim Anlaşması'nı onaylayarak iklim değişikliği ile mücadelesine devam edecek, Anadolu Ajansı, 24.09.2021.
<https://www.aa.com.tr/tr/cevre/turkiye-paris-iklim-anlasmasini-onaylayarak-iklim-degisikligi-ile-mucadelesine-devam-edecek/2373731> Erişim Tarihi: 10.10.2021.

yapmayan firmaların AB ile ticarete karşılaşılabilecekleri olası engeller ele alınacaktır. Sonraki bölümde, Yeşil Mutabakatın AB ile ilişkilerde nasıl bir yeni dinamizm oluşturabileceği ve ayrıca bu dönüşümün, bir yandan AB pazarı ile olan ekonomik ve ticari ilişkiler muhafaza edilirken, diğer yandan üçüncü tarafların firmalarına nazaran nasıl avantaj sağlayabileceği ele alınacaktır. 4. Bölümde Türkiye'deki Çevre Kurumu /ajansının oluşum sürecine yönelik öneriler sunulacaktır. Türkiye'nin bu dönüşüm sürecini iyi yönetebilmek için bu kurumla ilgili hukuki mevzuat ve yönetmeliklerin belirlenmesinin ne derece elzem olduğu vurgulanacaktır. Sonuç bölümünde de, bu dönüşüm sürecinin, AB-Türkiye ilişkilerini canlandırmasına rağmen üyeliğe sebebiyet vermese dahi, Türk halkının, çevrenin ve kamu yararından dolayı gerçekleştirilmesi gereken bir dönüşüm olduğu vurgulanacaktır. Ayrıca, bütün zorluk ve maliyetlere rağmen dönüşümü başaran firmalarının elde edecekleri mukayeseli avantajlar da sonuç bölümünde değerlendirilmektedir.

2) AB Yeşil Mutabakat

110

Araştırmada Yeşil Mutabakatın, Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri yeniden canlandırma olasılığı ve bu canlandırmanın nasıl olacağı sorusu incelenmektedir. Varsayım olarak bir canlanmanın olabileceği ancak bu ekonomik ve çevre boyutundaki canlanmanın yalnızca bu konularla sınırlı kalabileceği esas alınmıştır. Buna dayanarak olarak da geçmişte Gümrük Birliği alanında da uzun süreli ilişkilerin yürütülmüş olmasına rağmen, sonunda siyasi bir karar olan üyelik sürecine katkılarının sınırlı olması örneği analiz edilmektedir. Nihayetinde, Kopenhag Siyasi Kriterlerinin tam anlamıyla yerine getirilmesi ya da getirilmemesinden öte, tam üyelik yolunu açmak ya da açmamak AB üye devletlerinin siyasi iradesine bağlıdır.² Yeşil Mutabakatın öncelikle ne olduğu iyice ele alınmalıdır.

Yeşil Mutabakatın ne olduğuna bakacak olursak, bunu kısaca Avrupa Birliği'nin (AB'nin) İklim değişikliği ile mücadele edebilmek adına inşa ettiği yeni dönüşümsel ekonomik değişim planı olarak tanımlayabiliriz.

2 Avrupa Birliği üye ülke sayısı arttıkça, bazı devletlerin üyeliğe nihai kabul konusunda kararı ulusal referanduma taşıma olasılıkları da bulunmaktadır. Bu olasılığın dışında, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde Avrupa Birliği, özellikle de Soğuk Savaşın sona ermesiyle, Türkiye'ye yönelik bir koşullu genişleme stratejisi uygulamıştır. Bilgi için bkz. Sanem Baykal-Tuğrul Arat, "AB'yle İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), Türk Dış Politikası III. Cilt, İletişim Yayınları, 2013, içinde, s. 379-382.

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

27 AB üyesi devlet, 2050 yılına kadar AB'yi ve hatta Avrupa kıtasının tamamını iklim açısından nötr (sıfır emisyon) hale getirme hedefini gerçekleştirerek, bunu başarabilen ilk kıta olabilmeyi hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, emisyonları 2030 yılına kadar 1990 seviyelerine kıyasla en az %55 azaltma sözü verilmiştir. Yeşil Mutabakat bu hedefe ulaşabilmenin yol haritası olarak kullanılacak ekonomik dönüşüm modelidir.³ En büyük ihracat pazarının AB pazarı olmasının yanı sıra, aynı zamanda Gümrük Birliği Anlaşmasından ve devam etmekte olan AB üyeliğine aday ülke statüsünden dolayı Türkiye, gelecek yeni AB düzenlemeleri, yönetmelik ve müktesebatlarına uyum sağlamaya gayret etmektedir. Başta AB uyum sürecinden dolayı, döngüsel ekonominin (Circular Economy) oluşturulması yani bir yeşil ekonomik kalkınma (green economic Development) hedefi doğrultusunda Türkiye gerekli uyum adımlarını atmıştır. Türkiye, son 20 yılda önemli ölçüde yeşil ekonomi ve yenilenebilir enerji portföyünü geliştirme bakımından önemli teşvikler⁴ sağlamış olması bakımından bu dönüşüme ayak uydurma iradesini benimseyecek kapasitededir. Dolayısıyla, 2022-2024 Orta Vadeli Program'da (OVP)'de Yeşil Ekonomi ile alakalı hedeflerin yer alması şaşırtıcı değildir.

2021'de yayımlanan Orta Vadeli Program'da (OVP)⁵ ve Ticaret Bakanlığı'nın Yeşil Dönüşüm ile alakalı stratejik belgesinde atıfta bulunulan AB'nin Yeşil mutabakatının ne olduğuna bakılınca, bu alanda ilk çalışmaları ve stratejik dönüşüm planlarını hazırlayan resmi kurumlardan birinin Ticaret Bakanlığı olması dikkat çekicidir. Bu veriden hareketle yeşil dönüşüm için irade ve istek olduğunun anlaşılmasının yanısıra, bu iradenin ekonomik olarak en büyük ihracat pazarı ve en büyük yabancı yatırımcı olan AB ile ekonomik ilişkilerin muhafaza edilmesi dürtüsüyle de hareket edildiği kanısı oluşmaktadır. OVP'de yer alan bölümler incelendiğinde tanımların hem genel anlamda, hem de bazı spesifik alanlarda değişiklik için çerçeve çizdiği gözlemlenmektedir.

3 “Delivering the European Green Deal” European Commission, Erişim Tarihi: 09.10.2021 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en

4 Türkiye'nin başta Yenilenebilir Enerji Kanunu (YEK) kapsamında satın alma garantili teşvikleri ile sonradan 1 megawatt (MW) enerjinin altındaki üreticilerin lisanssız üretimlerine izin vermesi gibi pek çok yenilenebilir enerjiyi teşvik edici ve yatırımları destekleyen politikaları söz konusu olmuştur. Bakınız; Ali Oğuz Diriöz. “Addressing climate change through the water–energy–food nexus: Lessons learned from Turkey.” in *Climate Change Law and Policy in the Middle East and North Africa Region*, ed. Damilola S. Olawuyi (Routledge, 2021) 136-152.

5 Ayşe Böcüoğlu Bodur, Enes Duran, “Yeşil Dönüşüm OVP'ye Girdi.” Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 09.10.2021 <https://www.aa.com.tr/tr/cevre/yesil-donusum-ovpye-girdi/2356412>

OVP’de Yeşil Dönüşüme yönelik Politika ve Tedbirleri 7 maddede sıralamak mümkündür:⁶

1. *Sanayi, ticaret, ulaştırma, çevre ve enerji alanlarında yeşil dönüşüm ve dögüsel ekonomiye geçişin desteklenmesi...*
2. *Yeşil dönüşümü hızlandırmak amacıyla Ar-Ge çalışmaları desteklenmesi...*
3. *Yeşil OSB (Organize Sanayi Bölgesi) ile yeşil endüstri bölgesi sertifikasyon sisteminin tamamlanması...*
4. *Finansal sektörün düzenleyici çerçevesi sanayinin yeşil dönüşümünü kolaylaştıracak şekilde geliştirilecektir.*
5. *Çevreye duyarlı yatırımların finansmanı amacıyla uluslararası standartlarla uyumlu rehber hazırlanarak yeşil tahvil ve sukuk ihraçları teşvik edilecektir.*
6. *...Enerji ve üretim kaynaklarını verimli bir şekilde kullanan, çevre dostu üretime yönelik yatırımlar desteklenecektir.*
7. *Sıfır atık uygulamaları hanehalkını da kapsayacak şekilde yaygınlaştırılacak ...*

Özellikle birinci madde genel ama kapsayıcı bir irade ortaya koymaktadır. İlgili maddenin devamındaki ayrıntılı bölümlerde, dış finansman imkanlarının ve kredi teşvik mekanizmalarının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir. Burada hedeflenen, yenilenebilir enerji yatırımları, enerji verimliliği ve geri dönüşüm teknolojileri gibi sera gazı emisyonlarını sınırlandırmayı hedefleyen yatırımlara hem ulusal hem de uluslararası düzeyde destek alabilme imkanının oluşturulmasıdır. 1. maddenin son bölümünde de uyumlu politikalarla rekabet gücünü artırma hedefi açıkça belirtilmiştir. Dolayısıyla, birincil öncelikler arasında, çevre koruma ve iklim değişikliği ile mücadele kadar rekabet gücünün elde edilip muhafaza edilmesi yönünde bir irade olduğu da anlaşılmaktadır. 1. Maddedeki ilgili finansal yatırımlara ilaveten 5. Maddedeki uluslararası standartlara uygun bir rehber hazırlanmasından

6 OVP’deki 7 maddenin önemli bir bölümü araştırma için sadeleştirilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için Resmi Gazete 5 Eylül 2021 Mükerrer Sayısında yer alan Karar Sayı 4474, Orta Vadeli Program (2022-2024)’ün Bölüm III Makroekonomik Hedefler ve Politikalar Bölümünün 2. Alt Bölümü “2. Yeşil Dönüşüm” kısmında bu maddeler verilmiştir. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/09/20210905M1-1.pdf> Erişim Tarihi. 09.09.2021.

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

sonra yeşil tahvil ve sukuk ihraçlarının teşvik edilmesinin öngörülmesinden de, bu AB Yeşil Mutabakatına uyumun etkilerinin sadece ticaretle sınırlı olmayacağı anlaşılmaktadır. Ekonomik ilişkiler için, ticaret kadar yatırımların da önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Türkiye’de yapılan çeşitli yatırımların, finansal destek alabilmek bakımından, yeşil dönüşümle uyumlu olarak uluslararası ve Avrupa merkezli kuruluşlardan finansal destek alabilme özelliklerine sahip olmalarına da önem verildiği anlaşılmaktadır.

AB üyesi olmayan Türkiye için, AB’nin Yeşil Mutabakatı neden önemlidir sorusunun bir yanıtı Gümrük Birliği, diğeri de devam edan aday ülke statüsüdür. Ayrıca, ticaretten elektrik piyasasına, karbon salımı piyasasının oluşturulmasından lojistik, sanayi ve üretime kadar bir çok farklı konuyu yakından ilgilendirip, AB ile olan ticareti ve gelecek yatırımlarını etkilemesidir. OVP’de açıkça belirtilmeyen ama Yeşil Mutabakat gereği uygulamaya geçirilmesi gereken bir diğer unsur da Emisyon Ticaret Sistemidir.

Örneğin, Şahin vd.⁷ AB Yeşil dönüşümün Türkiye Elektrik Piyasası üzerindeki etkileri değerlendirirken, Türkiye’nin Yeşil Mutabakata katılmaması durumunda ticari problemler ve engellerle karşılaşacağını belirtmişlerdir. Elektrik piyasası bakımından bir zorluğun, Türkiye Yeşil Mutabakat’a katıldığı takdirde karbon maliyetini fiyatlarına yansıtarak rekabetçiliğini kaybetme riski olabileceği hususuna dikkat çekilmektedir. Türkiye’nin Emisyon Ticaret Sistemi’ne (Emmission trading system, ETS) dahil olmamasının,⁸ maliyetleri düşürme bakımından bazı avantajları olsa da, AB üyesi olmayan ülkelerin de AB ile ticaretlerinde bu sisteme uyumlu olmaları şartı aranacaktır. Dolayısıyla, bir yandan maliyet artma durumu söz konusuysen, diğer yandan ise Türkiye’nin AB’ye yönelik ihracatlarında Gümrük Birliği avantajını kaybedebileceği bir durum dahi söz konusu olabilir. Türkiye’nin AB Yeşil Mutabakat’ına ve ETS’ye dahil olması durumunda, elektrik ticaretinin yanı sıra; rafine petrol ürünleri, eczacılık

7 Göktuğ Şahin, Muhammed Ali Taksim, ve Burak Yitgin. “Effects of The European Green Deal on Turkey’s Electricity Market.” İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 4.1 (2021): 40-58.

8 Avrupa Yeşil Mutabakatı kapsamında yapılacak uyumlardan dolayı, Türkiye’yi AB ile olan ticaretini etkilemesi beklenen en önemli politika değişimlerinden birinin “Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması (SKDM)” olması öngörülmektedir. Ticaret ve lojistik gibi alanlarda etkili olabilecek bu sistemden dolayı bir karbon emisyon sisteminin de bulunmasının faydaları olacaktır. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Zeynep Çetinkaya, İş dünyasına göre Yeşil Mutabakat’a uyum, sanayi ve ihracatta rekabet gücünü artıracak, Anadolu Ajansı, 15.09.2021. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/is-dunyasinaya-gore-yesil-mutabakata-uyum-sanayi-ve-ihracatta-rekabet-gucunu-artiracak/2365148> Erişim Tarihi: 10.10.2021.

ürünleri, kimya ürünleri, basit metal, elektrik-optik ürünler gibi çeşitli sektörlerin büyük ölçüde etkilenecekleri öngörülmektedir.

Dolayısıyla, Gümrük Birliği'ne benzer bir şekilde, AB Yeşil Mutabakatının, AB'ye yapılan mal ve hizmet ihracatını etkileyecek yeni kural ve prosedürler ortaya çıkaracağı anlaşılmaktadır. En önemlisi, çok sayıda kurum ve işletmenin kendi karbon ayak izlerini hesaplayıp beyan etmeleri gerekecektir. Oysa karbon salınımını hesaplayan Carbon Disclosure Project (CDP) Türkiye 2020 raporuna kentler bazında bakıldığında, sadece 11 belediyenin buna katıldığı belirtilmektedir.⁹ Halbuki, emisyon raporlanması sadece kentlerde ve üretilen ürünler bazında (mesela tekstil ürünlerinin üretiminde değil) sınırlı kalmayıp, mal ve hizmet sürecinde kullanılan enerji kaynağı, geri dönüşüm işlemleri, kimyasallar ve benzeri işlemlerin ölçülmesinin yanısıra, ulaşım ve lojistik sektörünün araç temizliğinden, kullanılan yakıt ve emisyon oranına kadar hesaplanıp raporlanma süreci oluşacaktır. Dolayısıyla da AB ülkeleriyle ekonomik ilişkilerde yeni çevreci, gümrük dışı engeller de oluşacaktır. Bu uyum gayretleri de raporlama ve standartları sağlama sürecinde yeni maliyetlerin ve prosedürlerin oluşması anlamına gelmektedir.

Benzer bir AB standartlarına uyum süreci, 1990'larda AB Gümrük Birliği ile olan süreçte de yaşanmıştır. 1990'lar boyu müzakere edildikten sonra 1995'de yürürlüğe giren AB-Türkiye Gümrük Birliği'nin gerçekleştirildiği dönemde AB'nin o dönem üye sayısı 12'den yeni 15'e yükselmişti, dolayısıyla, bugünkü kadar kapsamlı bir ekonomik alanı kapsamıyordu. O dönemdeki süreç ile önemli benzerlikler arasında, bu dönüşüme ve AB standartlarına uyum sağlayabilen üretici, ihracatçı ve hizmet sağlayıcıların avantaj elde edebilmeleri boyutu yer almaktadır. Her ne kadar Gümrük Birliği günümüzde acilen güncellenmeye ihtiyaç duyulan bir anlaşma olsa da,¹⁰

9 Uluslararası Karbon Salınım Hesaplama Projesi (Carbon Disclosure Project)'in Türkiye ayağı Sabancı Üniversitesi'nce yürütülmektedir. CDP Turkey Climate Change and Water Report 2020 , Erişim Tarihi: 09.10.2021 https://cdpturkey.sabanciuniv.edu/sites/cdpturkey.sabanciuniv.edu/files/cdp_turkey_2020_climate_change_and_water_report.pdf

10 Gerek AB'ye üye devlet sayısının 1995'de 15 iken ve çoğunlukla Kuzey ve Batı Avrupa devletlerinden oluşmaktayken günümüzde Brexit sonrası dahi bu sayının 27 olması ve çok sayıda Doğu Avrupa devletlerinin bulunması bu anlaşmanın güncellenmesi gerekmesinin nedenlerinden biridir. Ayrıca, Türkiye'nin henüz AB üyesi olmaması ve bundan dolayı Gümrük Birliğinin karar vericisi değil, uygulayıcısı olması ve bilhassa AB ile ABD arası olası bir Transatlantik Ticaret anlaşmasının dışında tutulurken, ya da başka serbest ticaret anlaşmaları (STA) yapılırken karar verme aşamasına dahil edilmemesi bir problem teşkil etmektedir. Ve

o dönemde Türk sanayisinin ve işletmelerinin uluslararası rekabetçiliği bakımından önemli bir sınav olmuştur. Bilhassa AB dışı ve Gümrük Birliği dışındaki 3. ülkelere nazaran bu yeni Yeşil Dönüşüm standartlarını karşılayabilen Türk firma ve kuruluşları önemli avantajlar elde edeceklerdir. Türkiye, bu dönüşümü yapabildiği durumda, AB pazarına giriş noktası olma özelliğini devam ettirecektir. Ancak bu dönüşüm, Şahin vd.¹¹'de belirttikleri gibi avantajlarının yanında ek maliyetlere de sebep olacaktır. Nihayetinde, bu dönüşüm ve AB kurallarına uyum sürecinde çeşitli paydaşlar, AB kurumları ile olan temaslarını arttırıp, Türkiye ve AB arasındaki çeşitli ilişkilerin de belli ölçüde yeniden canlanmasını sağlayacaklardır. Özellikle de üyelik süreci boyunca yapılması gereken AB ile Türkiye'nin yasa ve kuralları arasındaki uyum sürecindeki Çevre ve Enerji fasılları bakımından önemli aşamalar kaydedilmiş olacaktır.

3) Yeşil Mutabakat'a uyum sürecinde aşılması gereken önemli yönetsel eksiklikler.

Yeşil Mutabakat dolayısıyla fırsatlar kadar, geçiş sürecinde (özellikle de yeşil dönüşüm ile ilgili gereken uyumları yapamayan firmalar bakımından) AB ile ticarete karşılaşılabilecek engeller söz konusu olabilir. Dönüşüm sürecindeki bazı kanunların ve yönetmeliklerin uyum sürecindeki zorlukların ve bilhassa dönüşüm sürecinin koordineli olarak yürütülebilmesi bakımından yönetsel noksanlıkların da bir an önce giderilmesi gerekmektedir. Zaten derin ve karmaşık bir yapıya sahip olan AB Bürokrasisi¹² ile müktesebatına uyum sürecini yürütecek kurumun bakanlık seviyesinden başkanlık düzeyine düşürülmesine ilaveten, çevre ile ilgili konular da çeşitli bakanlıklar arasında bölünmüş bir portföye sahiplerdir.

1995 anlaşmasına İngiltere de dahil iken BREXIT sonrası İngiltere'nin AB ile ayrı, Türkiye ile ayrı anlaşmalar yapması durumu da unutulmamalıdır. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün de 1995 de kurulmuş olması ve o tarihten bu yana genişlemesi de Dünya ekonomisinin ve ticaretinin önemli değişiklikler yaşamasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, değişen koşullar karşısında anlaşmanın önemli olarak güncellenmesi gerekmektedir.

11 Göktuğ Şahin, Muhammed Ali Taksim, ve Burak Yitgin. "Effects of The European Green Deal on Turkey's Electricity Market." İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 4.1 (2021): 40-58.

12 AB'deki bürokrasi "Eurocracy" diye de adlandırılmaktadır ve üye devletlerin ulusal kanun ve yönetmelikleri, Brüksel'de oluşturulan kural ve müktesebatlar ile uyumlu olmalıdır.

Türkiye’de Enerji Piyasalarını düzenleyen bir kurum vardır¹³ ve Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle bir Türkiye Çevre Ajansı (TÜÇA) kurulmasına yönelik yönetmelik resmi gazetede yayınlanmış,¹⁴ ve teşkilat yapısı ile sorumlulukları hakkında genel bilgiler verilmiştir. Ancak bu kurumun henüz çevre yönetimi bakımından nasıl bir etkin yetkiye sahip olacağı (denetleme veya düzenleme yetkisinin nasıl işleyeceği, atık depozitosu dışında hangi sertifikasyon veya denetim süreçlerini yürüteceği) henüz netlik kazanmamıştır. Mevcut teşkilat yapısı, amaç ve misyonuyla, Türkiye Çevre Ajansı’nın (TÜÇA’nın) bir üst kuruldan ziyade, Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlı bir kuruluş olarak işleyeceği gözlemlenmektedir. İlk etapta birincil görevi bir kamu-özel işbirliği (KÖİ) sistemi kurarak atıkların azaltılması için depozito yönetim sistemi kurmak olacaktır. Bu sistemde atık yağların yönetim sistemi, ya sistemin parçası olarak ya da ayrı bir sistem olarak TÜÇA’nın sorumlulukları arasında yer almaktadır. Ayrıca, elektrikli scooter’lardan “işgaliye bedeli” almakla da yetkili olacaktır.

Bu kurumun (TÜÇA’nın) bir koordinasyon görevi üstlenip üstlenemeyeceğini de zaman gösterecektir, çünkü Türkiye’nin çevre yönetimi bakımından en büyük yönetsel sorunlarının başında yıllardır çevre konularının farklı bakanlıkların portföyünde bölünmüş olduğu ve çoğu zaman bağlı olunan bakanlığın da ikincil konusu olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla genel yönetim bakımından Türkiye’deki Kamu Kurumlarının Çevre Portföy eksikliğinden söz edilebilir.¹⁵ Bu bağlamda Yeşil Dönüşümün Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı’na bağlı AB Başkanlığının konuları arasında koordine edilmesi gerekmektedir. Ayrıca, özellikle de yeşil tahvil ve sukuk gibi konularda Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK), Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) gibi üst kurular da sürece dahil

13 Enerji Piyasası Denetleme ve Düzenleme Kurumu (EPDK) www.epdg.gov.tr , piyasa fiyatları ve çeşitli enerji piyasasının kurallarına müdahale eden denetleyici ve düzenleyici bir üst kuruldur. Finansal piyasalarda Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) www.bddk.org.tr ile Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) www.spk.gov.tr , düzenleyici ve denetleyici üst kurul olarak bulunmaktadır. Buna mukabil, Su sektörünü denetleyen veya düzenleyen bir üst kurul bulunmamaktadır; Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı bir Genel Müdürlüktür.

14 T.C. Resmi Gazete 15 Nisan 2021 Perşembe Sayı 31455, Yönetmelik : Çevre Ve Şehircilik Bakanlığında: Türkiye Çevre Ajansının Teşkilatı ve Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210415-3.htm>

15 Ali Oğuz Dirioz. “Addressing climate change through the water–energy–food nexus: Lessons learned from Turkey.” in Climate Change Law and Policy in the Middle East and North Africa Region, ed. Damilola S. Olawuyi (Routledge, 2021) 136-152.

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

olacaklarından, çevre portföyünü bütüncül olarak yönetebilmek adına yeni Enerji Ajansı'nın bu kurum ve kurullar ile de koordineli çalışması gerekecektir. Atık yönetimi ve depozito sistemlerinin yönetim ve denetiminin yanısıra, çevre denetimlerinden dolayı ayrıca valilikler, emniyet (polis), jandarma, sahil güvenlik gibi resmi kurumlar ile kolluk kuvvetleri ile yerel yönetimler ile de belirli koordineli süreçler gelişmelidir. Ayrıca, elektrikli scooter'lardan belirli bir "işgaliye bedeli" almakla da yetkili¹⁶ olacak olan TÜÇA'nın Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'yla da bu süreci eşgüdümlü olarak beraber yürütmesi gerekecektir. Bütün bu kuruluşlarla olan ilişki, görev ve yetki dağılımı netleşmelidir.

Yeşil ekonominin OVP'de yer alması bir irade göstergesidir, ve bu yönde hiç olmazsa bir çalışma niyeti olduğunun somut kanıtıdır. Ancak, OVP'de yer alan yeşil dönüşümün nasıl ve ne şekilde uygulanacağı önemlidir. Türkiye'de, bu konuda etkin bir dönüşüm sağlanabilmesi adına, kamu kadar özel sektör, STK ve diğer bu süreçteki paydaş kuruluşların destekleri de önemlidir. Dolayısıyla, yeni kurumun yetki ve sorumlulukları ile diğer kurum ve kurullar ile olan ilişkisinin de yasal mevzuat ve yönetmeliklerle düzenlenmesi gerekmektedir. Bütün bu uyum süreci yapılırken de AB uyum süreci ve AB müktesebatına uyum da göz önünde tutulup, ilgili yeni kuruma AB standartlarına uyumlu görev ve sorumluluk verilmelidir.

4) Yeşil Mutabakat AB ile ilişkilerde yeni dinamizm yaratabilir mi?

Son yıllarda, Türkiye ile AB arasındaki ilişkiler, 2000'lerin başındaki üyelik sürecinin ilk başladığı yıllardaki dinamizmden çok uzaktadır. Bunun bir sebebi, üyelik müzakere sürecinin ucunun belirsiz olmasından dolayı ve özellikle de Merkel ile Sarkozy yönetimleri altında AB'nin iki lokomotif ülkesi olan Almanya ile Fransa'nın Türkiye'nin üyeliği bağlamında, üyelik sürecini belirsizleştirmeleridir.¹⁷ Ayrıca, bir yandan AB'nin iki en önemli üye ülkesinin devlet ve hükümet başkanlarının iradesiyle Türkiye'nin üyelik sürecinin yavaşlatılması, diğer yandan da Türkiye'de artan Batı ve Avrupa kuşkuculuğu nedeniyle hem toplumda hem de akademik ortamda tepkiler güçlenmiştir. Diğer yandan, AB içerisindeki Türkiye algısı da üyelik sürecine olumsuz etki etmeye

16 "Türkiye Çevre Ajansı yeni bir rant kapısı mı?", DW, 1 Ocak 2021, Erişim Tarihi: 09.10.2021 <https://www.dw.com/tr/türkiye-çevre-ajansı-yeni-bir-rant-kapısı-mı/a-56111605>

17 Çoğu zaman doğrudan karşı çıkmamakla birlikte, Güney Kıbrıs Rum Kesimi üzerinden bu belirsizlikler ve vetolar öne sürülmüştür.

başlamıştır. İlaveten, Avrupa içerisinde yer alan AB kurumlarına güvensizlik ve AB şüpheciliği de Türkiye'deki AB üyeliğine yönelik olumlu tutumun büyük ölçüde olumsuz dönüşmesine de sebep olmuştur.¹⁸ Bilhassa İngiltere'nin AB'den çıkışı yani BREXIT süreci de Avrupa kuşkuculuğunun somut bir sonucu olarak tarihe yazılmıştır ve Türkiye gibi birçok aday ülkeler içindeki AB kuşkuculuğu ve üyelik karşıtlığını körüklemiştir. Bunun sonucu olarak da, hali hazırda duraklamış olan ilişkiler iyice ivme kaybetmeye devam etmiştir. Bu sebepten, gergin geçen ve bilhassa Gümrük Birliğinin yenilenmesi gereğini de içeren Türkiye'nin AB üyelik sürecine hiç olmazsa Yeşil Mutabakat uyumu ile bir dinamizm getirilmesi olasılığı kuvvetlidir. Yeşil Mutabakat ile uyumlu bir yeşil dönüşüm sürecini benimseyen Türkiye için bu süreçte, hiç olmazsa AB'yle yoğun temasların yaşanacağı yeni bir konu başlığı oluşmuş olacaktır. Dolaylı olarak da, üyelik ile sonuçlanıp sonuçlanmaması bir kenara, ilişkilerde ve temaslarda yeni bir karşılıklı dinamizm yaratılmış olur.

Karşılıklı bağımlılık (interdependence) ve karşılıklı kazan-kazan (win-win) bakış açısı, hem AB'nin kuruluşunda bir barış projesi olarak yer almasında, hem de genel hususları ile neo-liberal kuramların temelinde yer almaktadır.¹⁹ Neoliberal kuram da Samper ve diğerlerine²⁰ göre, halihazırda AB içerisindeki iklim değişikliği üzerindeki politik tartışmalar arasında baskın olan kuramsal çerçevedir. Dolayısıyla, neo-liberal bir teorik çerçeveden bakmak gerekirse; neo-liberal anlatıda incelendiği gibi devletlerin ticari ilişkilerinin barışa katkı sağlamasına benzer olarak, Yeşil Mutabakat ve bu kapsamdaki Emisyon Ticaret Sistemi (ETS) de benzer bir işlevde çalışarak çevreye verilen zararın frenlenmesinde katkı sağlayabilir ve bu bakımdan Yeşil Mutabakat, Schuman planı²¹ ile benzeştirilebilir. Her ne kadar ETS sistemi serbest

18 Rana İzci Connelly, "Avrupa Şüpheciliği ve Türkiye: Nasıl Bir Avrupa?" *Marmara Üniversitesi Avrupa Toplumları Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi* 23 no. 2 (2015): 59-78.

19 Robert O. Keohane, "International institutions: Can interdependence work?." *Foreign policy* (1998): 82-194.

20 Juan Antonio Samper, Amanda Schockling, and Mine Islar. "Climate politics in green deals: Exposing the political frontiers of the European Green Deal." *Politics and Governance* 9.2 (2021): 8-16.

21 Schuman planı, ikinci dünya savaşı sonrası Avrupa'da ve bilhassa iki dünya savaşında birbirlerine karşı savaşmış Fransa ile Almanya arasında kalıcı bir barış sağlama planıdır. Bu plana göre, ortak bir uluslararası kurum gözetiminde, dönemin stratejik kaynakları olan kömür ve çelik üretiminin zengin olduğu havzanın ortak üretim biçiminde ve ortak yatırımlar çekebilecek şekilde düzenlenebilmesiydi. Bunun ilk somut ürünü, 6 ülkeden oluşacak olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) olacaktır. AB Başkanlığı (2021): Schuman Planı, Avrupa Birliğinin Tarihiçesi Son Güncelleme: 08 Mayıs 2020 AVRUPA BİRLİĞİ KRONOLOJİSİ (2010-Günümüz) : <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=105> Erişim: 09.10.2021.

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

ticareti zorlaştıran yapısı gereği liberal değerlere zıt gibi görünse de, temel işlevsellik bakımından benzerlikler görmek yine de mümkündür. Ayrıca bir başka benzetme de yine liberal düşünceden doğup sonrasında farklı boyutlarda gelişen Demokratik Barış Teoreminin bazı yorumları üzerinden yapılabilir. Demokratik Barış Teoreminin temel dayanağı olan Kant'ın Daimi Barış Teorisi'nin 2. Bölümün 2. Maddesinde değinilen hür devletler federasyonu,²² sadece demokratik bir birlik ve kollektif güvenlikdüşüncesini değil, demokratik devletler topluluğu fikrini de ortaya atmaktadır. Bu kuramsal temel günümüzün NATO ve AB gibi iki Avrupa-Atlantik uluslararası kuruluşunun temel değer yargılarında olan kuramsal bir altyapıdır. Ayrıca, bundan varılan sonuçlardan biri de bu demokratik ve hür devlet topluluklarının birbirleriyle savaşmayacaklarıdır. Demokratik barış kuramının ana fikrinin özüdür. Tıpkı demokrasilerin savaşmaması ve diğer ülkelere örnek teşkil etmesi fikri gibi, çevreye duyarlılık konusunda da, benzer değer yargısına sahip olan uluslar, Kant'ın hür demokratik devlet topluluklarının örnek teşkil edici ilkelerine uyumlu biçimde çevreye de aynı örnek davranış sergileme arzusu ile motive olmaktadır. En azından Avrupa kıtasının çevre duyarlılığının geniş boyutta düşünülmesi bu perspektiften ele alınması mümkündür. Yeşil Mutabakat dünya genelinde çevre bilinci ve çevre problemleriyle mücadele motivasyonu için örnek teşkil edebilir ve belki de bir nevi “doğa ile barış” kavramından bahsedilebilir.

Bir başka demokratik barış yorumundan hareketle, Yeşil Mutabakat ve bu kapsamdaki ETS sistemi, demokrasinin dayatılmasının kollektif fayda sağlaması sebebiyle mübah olduğu fikriyle benzeştirilebilir. Her ne kadar bu yorum çok ciddi eleştirilere maruz kalsa da, yorumun altındaki temel fikir olan “kollektif fayda için dayatma yapma” fikrini ETS sisteminin karbon emisyonu yüksek ürünlere fazladan vergi yükümlülüğü getirmesi yani benzetmek gerekirse “yaptırım uygulaması” ile benzeştirip, diğer ülkelere çevreci politikaları dayatarak kollektif faydaya hizmet edebilir. Zira Avrupa Pazarı dünyanın en büyük ve potansiyeli en yüksek pazarlarından biri olup, herhangi bir ihracat yapan ülke için göz ardı edilmesi kolay bir unsur olmadığından, ETS'nin Yeşil Mutabakata uyum sağlamayan ülkelere karşı da kararlı bir şekilde uygulanması Avrupa Pazarında ticaret yapan ülkelerin bir noktada emisyon değerlerine dikkat etmelerini gerektirecektir. Demokratik barış

22 Immanuel Kant, (Translated Mary Campbell Smith) Perpetual Peace a Philosophical Essay, Original 1795, Project Gutenberg January 14, 2016 [EBook #50922]
<https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm> Erişim Tarihi: 09.10.2021, S. 128-129.

teoremindeki benzer yorumu, “doğa ile barış” kapsamındaki benzeri Yeşil Mutabakat’tan ayıran temel nokta; Yeşil Mutabakat kapsamında sağlanacak faydaların pozitif bilim vasıtasıyla objektif olarak ölçülebilir olmasıdır. Ayrıca, daha önce de vurgulandığı gibi, kolektif etkileri olan bir unsurun korunmasından dolayı sorumluluğun paylaşılması hususu da göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı kapsamda çevre problemleriyle mücadele edilmediği takdirde gezegenimizin ve içindeki canlıların başına gelecek olumsuzlukların yine bilimsel verilerle ölçülebilir ve öngörülebilir olması, dolayısıyla “kolektif fayda” kavramını çok daha somut bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Bilhassa hava ve su kirliliği ile sudaki yaşamı olumsuz etkileyen mikro plastiklerle yüzleşmek için tek bir bölge veya ülkenin tek başına bu mücadeleyi etkin biçimde yürütmesi yeterli değildir.²³

ETS’nin ekstra vergilendirme sistemi, serbest ticareti kısıtlayıcı etkisi sebebiyle liberalizmin temelleriyle çelişiyor gibi de yorumlanıyor olabilir. Ancak, diğer taraftan, ortak mallar (collective goods) ile ilgili kullanımların serbest olmakla beraber, olası yan etkilere karşı (externalities) bir çeşit amortisman bedeli alındığı varsayılsa, ETS’nin bir ekstra vergi olmadığı argümanı da ortaya atılabilir. Neticede, çevre ile ilgili sorunlar, küresel ve sınır aşan meselelerdir. Dolayısıyla, alınan tedbirlerin etkili olabilmesi adına, sadece bir ülke veya bir bölgenin değil, olabildiğince çok sayıda ülke veya bölgenin ETS gibi çevreye yönelik sistem ve tedbirlerin parçası olmasıyla etkin sonuçlar elde edilebilir. Bu sebeptendir ki 2015 yılında, Birleşmiş Milletler önderliğindeki küresel sürdürülebilir kalkınma amaçları²⁴ birçok çevre ile ilgili sonuçların elde edilebilmesi amaçlarının küresel olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Her ne kadar makalede bu AB ile yeşil dönüşüm süreci genel olarak olumlu bir süreç olarak analiz edilmiş olsa bile, sürecin zorluk ve

23 Ortak Varlıkların Trajedisi (Tragedy of the Commons)’un maalesef en belirgin örnekleri, gezegenimizdeki küresel ortak varlıklar (global commons) ve dolayısıyla doğal kaynaklardır. Küresel ölçekte bir sorun olan çevre kirliliği gibi durumlarda, hava ve su gibi ortak kaynakların kirlenmesinin ulusal sınırların çok ötesinde etki ettikleri görülmektedir. Örneğin, sudaki yaşamın mikro plastik atıklardan kirlenmesi bütün ülkeleri etkilemektedir. Mikro plastik ve benzer ortak varlıkların okyanusları kirlenmesi konusu için bakınız Joanna Vince and Britta D. Hardesty. “Governance solutions to the tragedy of the commons that marine plastics have become.” *Frontiers in Marine Science* 5 (2018): 214.

24 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, 2015’den bu yana 17 amaçtan oluşmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda yoksulluğun sona erdirilmesi, eşitsizlik ve adaletsizlik ile mücadele ve iklim değişikliğini düzeltmek için bütün ülkelere çağrıda bulunmuşlardır. Küresel Amaçlar hakkında daha detaylı bilgi için <https://www.kureselamaclar.org/> Erişim Tarihi: 09.09.2021.

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

sancıları da göz ardı edilmemelidir. Birçok sorun çözülsün bile, öncelikle Gümrük Birliği'nin henüz yenilenmemiş²⁵ olmasıyla ilgili sıkıntılar büyük ölçüde devam edecektir. Bir yandan Gümrük Birliği ile ilgili sorunlar çözülsün bile yeşil dönüşüm, uyum sağlayabilen ve dönüşümü gerçekleştirebilen Türk firmalarını daha rekabetçi kılar, Avrupa pazarına olan avantajlı erişimlerini korumalarını sağlar. Ancak diğer yandan da, yenilenmemiş Gümrük Birliğine ilaveten Yeşil Mutabakat ile ilgili yeni engellerin ortaya çıkmasıyla, bu süreci sanki ticarete tarife dışı yeni engellerin konulması şeklinde yorumlamak da mümkündür. Her ne kadar, dönüşümün yapılması çevre ve gelecek nesiller adına fayda sağlıyor ve Türk firmalarını 3. Pazarlara karşın daha rekabetçi kılıyor olsa dahi, bu sürecin Gümrük Birliği'nin yenilenmemesi durumunda zorlukları artacaktır. Dolayısıyla, bu süreçte, Türkiye ile AB arasında Gümrük Birliği'yle ve bilhassa diğer ülke ve bölgelerle imzalanan serbest ticaret anlaşmalarıyla (STA) ilişkili avantajların²⁶ ve çıkarların karşılıklı korunması hususlarında karşılıklı hassasiyet gösterilmesi gerekmektedir.

Yeşil dönüşümün AB Yeşil Mutabakatı ile uyumlu olması genel anlamda olumlu olarak kabul edilmekle beraber, Gümrük Birliği sürecinde de görüleceği gibi, sonucun siyasi bir karar olan üyelik sürecine olumlu etki etme olasılığı azdır. Siyasi olarak Gümrük Birliği'ne alındığı 1995 yılından bu yana Türkiye'nin aday ülke statüsüne geçmesi dahi sorunsalları olan bir süreçti. Buna karşın 2004'de Orta Avrupa ülkeleri ve Kıbrıs Rum Kesimini üye olarak dahil eden, 2007'de Romanya ile Bulgaristan'ı ve en son 2013'de Hırvatistan'ı üye²⁷ alan 2000'li yıllardaki AB Genişleme süreçlerinde, Türkiye halen aday ülke statüsündedir. Gümrük Birliği'ne rağmen bu yolda önemli bir ilerleyiş kaydedilememesinde olduğu gibi, bu AB Yeşil Mutabakat kurallarına uyum süreci de üyeliğe yol açmayabilir. Bu uyum süreci, gelecekteki olası bir siyasi karar sonucu yeniden oluşabilecek üyelik sürecinin canlanması için belirli olasılıkları açık tutabilir. İlaveten, Avrupa pazarına olan erişimin muhafaza edilmesiyle de ticari, ekonomik ve çevre bakımından geleceğe yatırımlar yapılmış olacaktır. Dolayısıyla, sırf bunlardan dolayı Yeşil Mutabakat'a uyumlu bir yeşil dönüşüm

25 Sinan Ülgen. Trade As Turkey's EU Anchor. Carnegie Endowment for International Peace, 2017.

26 Ayrıcalıklı ticari anlaşmaların serbest ticaret ve mevcut diğer ikili anlaşmalar üzerinde olası olumsuz etkileri ile ilgili Bkz. Jagdish Bhagwati. Termites in the trading system: How preferential agreements undermine free trade. Oxford University Press, 2008.

27 Avrupa Parlamentosu
https://www.europarl.europa.eu/external/html/euenlargement/default_en.htm Erişim Tarihi 10.10.2021

sürecini yapmaya değer. Hem yeşil mutabakat hem de ülkemiz için dönüşümün yararlı olabilmesi adına getirilen bazı öneriler, bir sonraki bölümde sunulmaktadır.

5) Türkiye’deki Yeşil Dönüşümün, AB Yeşil Mutabakat bakımından ve Genel AB ile olan ilişkilerde yeni dinamizm yaratabilmesi için öneriler.

Her ne kadar, AB Yeşil Mutabakatı’nın, Gümrük Birliği yenilenmeden bir çeşit ticarete tarife dışı engel²⁸ olma olasılığı bulunsa dahi, bu dönüşümü Türkiye hem AB pazarını muhafaza etmek hem de gelecek nesiller adına çevreyi korumak için gerçekleştirmek durumundadır. Türkiye’deki Yeşil Dönüşümün, AB Yeşil Mutabakatı bakımından ve genel olarak AB ile olan ilişkilerde yeni dinamizm yaratabilmesi için öneriler bu makalede sunulmuştur. Belirtilen öneriler madde olarak belirlenmiştir;²⁹

5.1 İlk öneri, yeni TÜÇA’nın sadece atık depozito ve elektrikli scooter ile ilgili hükümlerin ötesinde, sanayide ve konutta onay süreçlerini yönetebilecek, EPDK, SPK, BDDK gibi yetkilere sahip, bilhassa su yönetimi ve su kaynaklarının korunmasını, kirletilmemesini ve verimli kullanımını denetleyecek yetkilere sahip olmasıdır. Çevre ile ilgili hususlarda Su gibi kaynakları yönetirken, ciddi yaptırımlar yetkisini elinde tutmalı, ihlal eden firmalara ve kuruluşlara karşı caydırıcı olmalıdır.

5.2 İkinci öneri, TÜÇA’nın, bilhassa yeşil dönüşümü, organize sanayi bölgelerinde (OSB’lerde) dönüşüm sürecini yönetmesi, bu bağlamda OVP’de sözü geçen uluslararası akreditasyonlara uyumluluk standartlarının belirlenmesine ve bilhassa Avrupa Yeşil Mutabakat ile ilgili dönüşüm sürecinin yürütülmesine önderlik etmesidir. Bu önderliği yaparken de hem Hazine kaynaklarından doğrudan, hem vergi indirimiyle, hem de AB ve diğer uluslararası kalkınma fonları kanalıyla dönüşüme ayak uyduran firma ve kuruluşlara ödül ve teşvikler sağlayabilmesidir.

28 İngilizce literatüre “non-tariff barrier to trade” olarak yaygınca kullanılmaktadır.

29 Bu maddeler ilk akla gelen baskın konular olup, kesinlikle kısıtlayıcı bir liste olma iddiası taşımamaktadırlar.

- 5.3 Üçüncü öneri, TÜÇA'nın bağımsız ve şeffaf bir üst kurul olarak işlemesi. Kurum, çevre ile ilgili süreçleri yönetirken mutlaka bağımsız ve şeffaf olmalıdır ki hem ulusal hem de uluslararası anlamda güven duyulan bir yapıya sahip olsun. Bu şeffaflık ve güvenilirlik, bilhassa uluslararası finansmanı yönlendirebilmek bakımından, inandırıcılık ve saygınlık bakımından mühimdir.
- 5.4 Dördüncü öneri olarak da, son yıllarda tartışılan Çevre Etki Değerlendirmesi (ÇED) raporlarının onay sürecinin, bundan böyle, bağımsız ve şeffaf bir üst kurul hüviyetine kavuştuktan sonra TÜAÇ tarafından yürütülmesidir. ÇED onay süreci gibi yaptırım gücü kuvvetli bir mekanizmanın bu kurumda olması, kurulun yetki ve saygınlığını arttıracaktır.
- 5.5 Beşinci öneri olarak; Kurum, sadece sanayide değil, finansal piyasalarda da bazı diğer çevre ile ilgili yapıları denetleyebilmelidir. Bilhassa yenilenebilir enerji kaynaklarının dahi çevre üzerindeki etkilerinin maliyetlerinin daha uzun dönemli hesaplanabilmesi bakımından bu denetim yetkisi önem arz etmektedir. Enerji piyasası ve özellikle de finansal açıdan yeşil fon ve tahvillerin olabileceği EPIAŞ üzerinde bir denetimlerde SPK ve BDDK ile eşgüdüm halinde TÜAÇ da dahil olmalıdır. Bu sayede, enerji yatırımlarının ve bilhassa Yenilenebilir Enerji yatırımların sadece üretim hesaplarıyla değil, geniş bölgenin flora, faunası ve genel olarak çevre etkisi bakımından puanlanması gibi bir sistem sonucu fon ve hisselerin değerlendirilmesi önem arz etmektedir.
- 5.6 Altıncı öneri olarak, Türkiye'nin Emisyon Ticaret Sistemi'ne (Emission trading system, ETS) dahil olmamasından dolayı, karbon ticareti ile ilgili finansal bir sistemin kurulması, firmalarda ve sanayide ve bilhassa küçük ve orta ölçekli işletmelerde (KOBİ) emisyon hesaplanmasına (carbon footprint ve carbon disclosure), bir de su verimliliği ile ilgili puanlama yapılmada TÜAÇ, önderlik edebilir. Yani 3 sertifikasyon ve puanlama:

5.6.1 Karbon Salımı ve Ticareti

5.6.2 Emisyon Hesaplama (Carbon Disclosure)

5.6.3 Su Endeksinin sadece Baraj doluluk oranından öteye su tüketim verimliliğini de hesaplamalı (Bilhassa tarımda önemli)

Mevcut 6 öneri, hali hazırda ağırlıklı olarak bir atık yönetim ve elektrikli scooter'ler ile sınırlı olan TÜAÇ'ın veya benzer bir kurumun OVP kapsamındaki yeşil dönüşümün AB Yeşil Mutabakat ile uyumu yürütecek bir kurum olabilmesi için gerekenleri sıralamaktadır. Sonuç olarak, bu dönüşümün kapsayıcı ve uluslararası yatırımları çekebilmesi bakımından, uluslararası çevre ve şeffaflık standartlarına uyumlu olması elzemdir. Diğer türlü, değişimi özümsemeden ufak ve çevre bakımından aslında eksik hesaplarla, sadece ticari korumacılık bakış açısıyla gerçek uzun dönemli maliyetler hesaplanamaz.

6) Sonuç:

Yeşil Mutabakat'a uyum sürecinin zorlukları vardır. Ancak bunu geçmişte Gümrük Birliği standartlarına uyum sürecinde olduğu gibi şimdi de hem Türk firmalarını daha rekabetçi kılip, hem de Avrupa Pazarını korumalarını sağlayacağı bir süreç olarak görmek, firmaları uluslararası anlamda rekabetçi ve avantajlı kılacaktır. Ayrıca burada en büyük yatırım geleceğe ve çevreye olacaktır. Ancak siyasi olarak Gümrük Birliği ve buna karşın 2004 ile 2007 Genişleme sürecinde olduğu gibi bu durum üyeliğe yol açmayabilir. Yeşil Mutabakata uyum sağlamak, ticari, ekonomik ve çevre bakımından geleceğe yatırım olacaktır ve sırf gelecek nesillere sağlayacağı fayda için dahi bu dönüşümü yapmaya değer. Türkiye'nin çevre ile ilgili yönetişiminin yeterince güçlü olmaması, yıllardır göz göre göre tekerrür eden doğal afetlerden, çevre felaketlerinden ve insan yapımı çevre kirlilikleri ile nehirlere dökülen kimyasallar gibi rezaletlerden anlaşılmaktadır. Ciddi caydırıcı yaptırımların eksiklikleri dahi bu bağlamda bir yönetişim noksanıdır.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, çok fazla karşılık görememiş dahi olsa, Paris İklim anlaşmasının imzalanmamasına yönelik karşı kampanyalar da yürütülmeye çalışılmıştır. Paris İklim anlaşmasına ve AB Yeşil Mutabakatına karşı sunulan argümanlar arasında rölatif kazanç odaklı ve meseleye geçmiş odaklı yaklaşımlarla argümanlar üretilmektedir. Örneğin, Paris İklim Anlaşmasını Türkiye, Kyoto Protokolü gibi çok geç imzalamıştır. Trump ayrıldıktan sonra Biden döneminde ABD'nin geri dönmesi ve 2021 sonunda TBMM'nin de anlaşmayı tasdik

AB Yeşil Mutabakat Kapsamında Yeşil Ekonomiye Dönüşüm Süreci, Türkiye-AB İlişkilerine Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi

etmesiyle birlikte, anlaşmayı imzalayan ancak tasdik etmeyen az sayıda ülke kalmıştır (Eritre, Yemen, Libya, Irak ve İran gibi çoğunlukla Ortadoğu ve Afrika ülkeleri). Önümüzdeki süreçte Glasgow'da düzenlenecek COOP 26 iklim konferansı kararlarına Türkiye'nin ne zaman dâhil olacağı ve imzaladıktan sonra meclis onayından ne zaman geçeceği de ayrı bir merak konusudur.

Türkiye'nin iklim değişikliği ile mücadelede ve yenilenebilir enerji yatırımlarına yönelik "hiçbir şey yapmadığı" şeklindeki eleştiriler ağır ve büyük ölçüde haksız bir eleştiridir (Başta Hidroelektrik Santralleri – HES , Rüzgar Enerji Santrali – RES, Güneş Enerji Santrali – GES, ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına son 20 yılla önemli teşvikler vererek hızla yeni yatırımların gerçekleşmesini sağlayarak yenilenebilir enerjinin önünü açmıştır). Buna mukabil, Türkiye'deki yapılan enerji yatırımlarının ve hatta yenilenebilir enerji yatırımlarının dahi ne yazık ki, ÇED raporu gibi süreçlerin yeterince şeffaf yapılamamasından ve genel çevre etkisinden ziyade üretim odaklı yatırımların belirlenmesinden dolayı önemli eksikleri olduğu gerçeği de göz ardı edilemez.

Uluslararası taahhütler ve yenilenebilir yatırımlarda ise, Türkiye'nin bazı konularda, AB üyeliği veya iklim politikalarına yönelik konularda, yatırımlar söz konusu olduğunda daha çabuk hareket edebileceği, ancak kısıtlayıcı tedbirler ya da uzun dönemli taahhütler söz konusu olduğunda daha ağırdan alabileceği gözlemlenmektedir. Kyoto Protokolü veya Paris İklim anlaşmasındaki gecikmeler gibi diğer uluslararası hukuk ile alakalı AB standartlarında da acele edilmediği gözlemlenmektedir. Her ne kadar AB üyesi ülkeler için bir önkoşul olsa dahi, Türkiye, Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin dayanağı olan Roma Statüsü'nü de henüz imzalamamıştır.³⁰ Ancak, eğer nihai hedef AB'ye tam üyelik ise (ki Türkiye'de resmi makamlar, AB'ye tepkilere rağmen tam üyelik hedefinden vazgeçtiklerini hiçbir zaman telaffuz etmemiştir), AB müktesebatı, kural ve usullerine uyum sürecine devam etmeye çalışmaktadır. 1999 Helsinki Zirvesindeki üyeliğe aday ülke statüsünden bu yana Türkiye, 31 AB'ye katılım usul ve koşullarına riayet etmekte, bunların uygulanması yönünde gayret sarfetmektedir. Dolayısıyla, tam üyelik hedefinin sonuçlanması aşamasında eninde sonunda bu standartlara bir uyum sağlama durumu söz konusu olacaktır.

30 Çiğdem Akın. "Avrupa Birliğine Üyelik Yolunda Türkiye'nin Uluslararası Ceza Mahkemesini Kuran Roma Statüsüne Taraf Olmasının Yeri". *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi / International Crimes* 21, (2020): 53-79.

31 Sanem Baykal. "AB hukukunun temel ilkeleri çerçevesinde AB'ye katılım ve Türkiye'nin müzakere çerçeve belgesinde yer alan esaslar." *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi* 12.1 (2013): 1-30.

Kaldı ki, özellikle çevre ile ilgili standartlara uyum süreci sebebiyle ‘maliyet artıyor’ argümanlarının temelden eksik olduğunu belirtmek gerekir. Çevreye verilen zararları, orman yangınları, deniz kirliliği ve müsilaj sorunu, seller, kuraklık ve diğer su kaynaklarıyla ilgili yaşanan zorluklar ile benzer çevre sorunların bu maliyet hesaplamalarına uzun dönemde mutlaka dâhil edilmesi gerekmektedir. Gelecekte tarım, hava ve su kalitesi ve diğer doğal yaşam ve çevre problemlerinin çözülmesiyle alakalı olan maliyetler göz önünde tutulursa, asıl dönüşümü yapmamanın maliyetinin gelecek nesiller için çok daha ağır olacağı aşikârdır. Günümüzde kimi firmalarca maliyet ve yük olarak görülen bu dönüşümün ihmal edilmesi, belki çok da uzak olmayan bir gelecekteki bilinçli nesillerce geriye dönülüp bakıldığında çevreye ve uluslararası ortak varlıklara yönelik uluslararası suç olarak o zamanki tarihe geçecektir. Son olarak, çok geç olmadan, firmaların bu yeşil dönüşümü gerçekleştirme iradesini ortaya koymaları, ve geçmişte ağır doğal tahribat yapanların da kefaret bedellerini ödeyebilmek adına yeni çevreci yatırımları gerçekleştirmeleri gerekmektedir.

EK 1- Anadolu Ajansı; 2022-2024 OVP’de “Yeşil Dönüşüm” başlığına ilişki detaylar:³²

İklim değişikliğinin etkisini tüm dünyada daha şiddetli bir şekilde göstermesi, sürdürülebilirlik kavramı çerçevesinde yeşil ekonomiye geçiş sürecinin önemini artırmıştır. Avrupa Birliği (AB) tarafından 2019 yıl sonunda açıklanan Avrupa Yeşil Mutabakatı gibi yaklaşımlarla gelişmiş ülkelerin öncülüğünde küresel düzeyde ekonomi politikalarında iklim değişikliğinin ağırlığı artmaktadır. Bu durum, başta ana ihracat pazarımız olan AB olmak üzere ülkelerin uygulayacağı yeni politikalara göre sanayide ve ekonomi genelinde yeşil dönüşümün gerekliliğini beraberinde getirmektedir. Program döneminde küresel değer zincirleriyle bütünleşme ve daha fazla uluslararası yatırım çekme süreci, bu yeni anlayış çerçevesinde Yeşil Mutabakat Eylem Planında yer alan hedef ve eylemler de dikkate alınarak şekillenecektir.

32 Ayşe Böcüoğlu Bodur, Enes Duran, ‘Yeşil dönüşüm’ OVP’ye girdi Yeni Orta Vadeli Program’da (OVP) “yeşil dönüşüm” yer verilerek, yeşil ekonomiye geçiş sürecine ilişkin politika ve tedbirler belirlendi. Anadolu Ajansı 05.09.2021 : <https://www.aa.com.tr/tr/cevre/yesil-donusum-ovpye-girdi/2356412> Erişim Tarihi: 09.10.2021.

EK 2-

Politika ve Tedbirler³³

1. Sanayi, ticaret, ulaştırma, çevre ve enerji alanlarında yeşil dönüşüm ve dögüsel ekonomiye geçişi destekleyici yeni yaklaşımlar, dış finansman imkanları da dikkate alınarak destek ve kredi teşvik mekanizmaları çerçevesinde hayata geçirilecek; başta geri dönüşüm teknolojileri olmak üzere verimlilik artıran ve sera gazı emisyon artışını sınırlamayı hedefleyen yatırımlar desteklenerek uluslararası ticaret alanında iklim değişikliği politikalarıyla uyumlu şekilde ihracatın rekabet gücü artırılacaktır.
2. Yeşil dönüşümü hızlandırmak amacıyla Ar-Ge çalışmaları desteklenerek yeşil üretim için gerekli teknolojiler geliştirilecek ve yaygınlaştırılacaktır.
3. Yeşil OSB ile yeşil endüstri bölgesi sertifikasyon sistemi tamamlanarak, çevreye duyarlı, sürdürülebilir sanayi ve dögüsel ekonomi alanları oluşturulmasına hız verilecektir.
4. Finansal sektörün düzenleyici çerçevesi sanayinin yeşil dönüşümünü kolaylaştıracak şekilde geliştirilecektir.
5. Çevreye duyarlı yatırımların finansmanı amacıyla uluslararası standartlarla uyumlu rehber hazırlanarak yeşil tahvil ve sukuk ihraçları teşvik edilecektir.
6. Küresel iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini en aza indirmek amacıyla enerji ve üretim kaynaklarını verimli bir şekilde kullanan, çevre dostu üretime yönelik yatırımlar desteklenecektir.
7. Sıfır atık uygulamaları hanehalkını da kapsayacak şekilde yaygınlaştırılacak ve üretimin kritik alanlarındaki ihtiyacın dışında kalan atık ithalatının azaltılmasına yönelik tedbirler alınacaktır.

33 T.C. Resmî Gazete 5 Eylül 2021 Pazar, Sayı : 31589 (Mükerrer), Karar Sayı 4474, Orta Vadeli Program (2022-2024)'ün Bölüm III Makroekonomik Hedefler ve Politikalar Bölümünün 2. Alt Bölümü "2. Yeşil Dönüşüm" kısmında bu maddeler verilmiştir.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/09/20210905M1-1.pdf> Erişim Tarihi 09.10.2021

Bibliyografya:

AB Başkanlığı (2021): Schuman Planı, Avrupa Birliğinin Tarihçesi Son Güncelleme: 08 Mayıs 2020 AVRUPA BİRLİĞİ KRONOLOJİSİ (2010-Günümüz): <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=105> Erişim: 09.10.2021.

Akın, Çiğdem. “Avrupa Birliğine Üyelik Yolunda Türkiyenin Uluslararası Ceza

Mahkemesini Kuran Roma Statüsüne Taraf Olmasının Yeri”. Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi / International Crimes 21, (2020): 53-79.

Avrupa Parlamentosu

https://www.europarl.europa.eu/external/html/euenlargement/default_en.htm Erişim Tarihi 10.10.2021

Baykal, Sanem. “AB hukukunun temel ilkeleri çerçevesinde AB’ye katılım ve Türkiye’nin müzakere çerçeve belgesinde yer alan esaslar.” Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi 12.1 (2013): 1-30.

Baykal, Sanem ve Tuğrul Arat, “AB’yle İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), Türk Dış Politikası III. Cilt, İletişim Yayınları, 2013, içinde, s. 379-382.

Bhagwati, Jagdish. *Termites in the trading system: How preferential agreements undermine free trade.* Oxford University Press, 2008.

Böcüoğlu Bodur, Ayşe ve Enes Duran, “Yeşil Dönüşüm OVP’ye Girdi.” Anadolu Ajansı, Erişim Tarihi: 09.10.2021 <https://www.aa.com.tr/tr/cevre/yesil-donusum-ovpye-girdi/2356412>

CDP Turkey Climate Change and Water Report 2020 , Erişim Tarihi: 09.10.2021

https://cdpturkey.sabanciuniv.edu/sites/cdpturkey.sabanciuniv.edu/files/cdp_turkey_2020_climate_change_and_water_report.pdf

Diriöz, Ali Oğuz, “Addressing climate change through the water–energy–food nexus: Lessons learned from Turkey.” in *Climate Change Law and Policy in the Middle East and North Africa Region*, editör Damilola S. Olawuyi (Routledge, 2021) 136-152.

European Commission “Delivering the European Green Deal” Erişim Tarihi: 09.10.2021 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en

İzci Connelly, Rana. “Avrupa Şüphesizliği ve Türkiye: Nasıl Bir Avrupa?” *Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi* 23 no. 2 (2015): 59-78.

Kalyoncuoğlu, Yasemin. Türkiye, Paris İklim Anlaşması'nı onaylayarak iklim değişikliği ile mücadelesine devam edecek, Anadolu Ajansı, 24.09.2021. <https://www.aa.com.tr/tr/cevre/turkiye-paris-iklim-anlasmagini-onaylayarak-iklim-degisikligi-ile-mucadelesine-devam-edecek/2373731> Erişim Tarihi: 10.10.2021.

Kant, Immanuel (Translated Mary Campbell Smith) *Perpetual Peace a Philosophical Essay*, Original 1795, Project Gutenberg January 14, 2016 [EBook #50922] <https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm> Erişim Tarihi: 09.10.2021

Keohane, Robert O. “International institutions: Can interdependence work?.” *Foreign policy* (1998): 82-194.

Küresel Amaçlar (Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları): <https://www.kureselamaclar.org/> Erişim Tarihi: 09.09.2021.

Samper, Juan Antonio, Amanda Schockling, and Mine Islar. “Climate politics in green deals: Exposing the political frontiers of the European Green Deal.” *Politics and Governance* 9.2 (2021): 8-16.

Şahin, Göktuğ, Muhammed Ali TAKSİM, ve Burak YİTĞİN. “Effects of The European Green Deal on Turkey’s Electricity Market.” *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi* 4.1 (2021): 40-58.

“Türkiye Çevre Ajansı yeni bir rant kapısı mı?”, DW, 1 Ocak 2021, Erişim Tarihi: 09.10.2021 <https://www.dw.com/tr/turkiye-çevre-ajansı-yeni-bir-rant-kapısı-mı/a-56111605>

T.C. Resmi Gazete 15 Nisan 2021 Perşembe Sayı 31455, Yönetmelik : Çevre Ve Şehircilik Bakanlığında: Türkiye Çevre Ajansının Teşkilatı ve Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210415-3.htm>

T.C. Resmi Gazete 5 Eylül 2021 Pazar, Sayı : 31589 (Mükerrer), Karar Sayı 4474, Orta Vadeli Program (2022-2024)'ün Bölüm III Makroekonomik Hedefler ve Politikalar Bölümünün 2. Alt Bölümü "2. Yeşil Dönüşüm" kısmında bu maddeler verilmiştir.
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/09/20210905M1-1.pdf>

Ülgen, Sinan. Trade As Turkey's EU Anchor. Carnegie Endowment for International Peace, 2017.

Vince, Joanna, and Britta D. Hardesty. "Governance solutions to the tragedy of the commons that marine plastics have become." *Frontiers in Marine Science* 5 (2018): 214.